

Lidia Dascălu, BRONZUL MIJLOCIU ȘI TÂRZIU ÎN CÂMPIA MOLDOVEI

Iași: Editura Trinitas, 2007, 411 p. ISBN 978-973-155-033-6

În rândurile ce urmează, semnalăm apariția în 2007, în cadrul Institutului de Arheologie al Academiei Române – Filiala Iași, în colecția Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, a lucrării, distinsei cercetătoare Lidia Dascălu, *Bronzul Mijlociu și Târziu în Câmpia Moldovei*. Acest studiu abordează problematica complexă a celor două perioade ale epocii bronzului în lumina stadiului actual al cercetărilor și în contextul cultural al epocii, reprezintă rezultatul unei îndelungate cercetări de către autoarea asupra epocii bronzului din spațiul carpato-danubiano-pontic. Lucrarea se concentrează pe microzona geografică a Câmpiei Moldovei, și tratează numărul mare de descoperiri făcute în ultimele decenii, dar care nu au constituit un studiu special, autoarea analizează atent toate informațiile existente, cu privire la problemele epocii bronzului din regiunile est-carpatice. Un motiv esențial, care a stat la baza scrierii lucrării respective, constituie aceea relație de condiționare între particularitățile geografice ale unei zone și evoluția diferitelor comunități umane, preistoria ne prezintă deseori aceea relație om-mediu, și faptul că o anume cultură arheologică a evoluat într-un anume mediu geografic.

Lucrarea este structurată în două părți. Partea I, consacrată expunerii motivației abordării temei și analizei fenomenelor culturale din perioadele și din spațiul studiat, este formată din cinci capitole: *I. Introducere, II. Bronzul Mijlociu în Câmpia Moldovei, III. Bronzul târziu în Câmpia Moldovei. Cultura Noua, IV. Concluzii, V. Corpusul descoperirilor: 1. Corpusul descoperirilor din bronzul mijlociu și târziu, din Câmpia Moldovei, 2. Corpusul descoperirilor funerare ale culturii Noua de pe teritoriul României*. Partea a II-a conține: Rezumatul (în limba franceză); Lista ilustrațiilor; Lista bibliografică (peste 648 de titluri); Lista abrevierilor (abrevieri bibliografice și alte abrevieri); Hărți (16) și planșe (77), (figurile (8) și tabelele (19) fiind incluse în cuprinsul lucrării). În *Corpus*, realizat pe baza tuturor informațiilor existente, sunt prezentate descoperirile, în ordinea alfabetică a localităților. Capitolele I, II, și

III au o împărțire detaliată în subcapitole și compartimente. Lucrarea se dovedește a fi o inițiativă reușită de tratare a evoluției comunităților, teritoriului Câmpiei Române în epoca bronzului mijlociu și târziu.

În *Introducere* (p. 11-14), autoarea menționează motivele care au stat la baza cercetării propriu-zise, cele două perioade ale epocii bronzului fiind inegal atestate și cunoscute în spațiul studiat, mai ales pentru Bronzul mijlociu, date mai numeroase există pentru etapa târzie a epocii bronzului, respectiv cultura Noua, această civilizație este atestată cel mai bine în Câmpia Moldovei, prin mai mult de 400 de descoperiri. Însă, Bronzul târziu continuă să rămână parțial cunoscut, în principal datorită faptului că multe informații provin din recunoașteri de suprafață și sondaje de mică amploare, se mai menționează insuficiența datelor antropologice, precum și absența datelor C14. Abordarea problematicii complexe a celor două perioade ale epocii bronzului a fost studiată astfel, în Bronzul mijlociu, în contextul complexului cultural Costișa - Bilyi Potik - Komariv și în raport cu culturile Monteoru, Sabatinovka timpurie și Noua, iar Bronzul târziu, în contextul general al complexului Sabatinovka - Coslogeni - Noua.

Autoarea trece în revistă documentația folosită pentru elaborarea lucrării, care se sprijină pe datele obținute din săpături, inclusiv cercetări proprii, cercetări de suprafață, descoperiri întâmplătoare, o amplă bibliografie, plus informațiile obținute prin studierea materialelor din colecțiile institutelor de arheologie din București, Iași, Chișinău, precum și ale muzeelor din Suceava, Neamț, Ga-

lați, Călărași, Sfântu Gheoghe, Cluj. De asemenea autoarea ne menționează metodica cercetării: tipologică, comparativă, statistică, cartografică. Pașii parcurși pentru atingerea rezultatului, cartarea descoperirilor, analiza tipologico-cartografică, statistică a așezărilor culturii Noua, analiza statistică a răspândirii mormintelor culturii Noua în diferite zone ale spațiului carpato-danubian. Studiarea ceramicii: forme ceramice, ornamente, în toată complexitatea lor. Riturile funerare au fost studiate în baza mormintelor care oferă suficiente elemente pentru o analiză serioasă, enumeră criteriile care au stat la baza studierii elementelor de rit funerar. Un alt subcapitol al capitolului I este *Cadrul Natural*, unde autoarea face o descriere a Câmpiei Moldovei (așezarea, suprafață, relief, altitudini, flora, fauna, analiză geomorfologică).

Capitolul II (p. 16-72) este consacrat *Bronzului mijlociu în Câmpia Moldovei*. Un subcapitol al capitolului II este *Stadiul actual al cercetărilor*, unde autoarea menționează că prezența în Câmpia Moldovei a unor manifestări culturale din Bronzul mijlociu, legate de cultura *mnogovalikovaja* și complexul Bilyi Potik - Costișa - Komariv, s-a conturat treptat, de-a lungul mai multor decenii, iar pentru spațiul aici studiat cercetările sunt abia la început, pentru zonele în care aceste culturi s-au format și au evoluat, nivelul cunoașterii culturilor respective este mult mai avansat, rezultat firesc al unor preocupări științifice îndelungate, desfășurate cu intensitate diferită timp de peste un secol. Acestea fiind spuse, autoarea împarte istoricul cercetării epocii Bronzului mijlociu în câteva perioade și face o descriere amănunțită a istoriografiei respective: I. Sfârșitul secolului al XIX-lea - mijlocul deceniului 5 al secolului al XX-lea. II. Perioada 1949-1960. III. Perioada 1960-1998. Este remarcabil faptul că autoarea dă dovadă de o bună cunoaștere a studiilor axate pe epoca Bronzului mijlociu, din R. Moldova și Ucraina, apelând deseori la acestea. Urmează un punct care ține de *Problema prezenței culturii mnogovalikovaja în spațiul Câmpiei Moldovei*, unde se tratează aria de răspândire a acesteia. Lucrarea continuă cu *Morminte tumulare*, în care sunt analizate, elementele de rit și ritual funerar: tipuri de morminte, poziția scheletelor, orientarea mormintelor. Un alt subcapitol este dedicat *Inventarului mormintelor*, în care se face o analiză a ceramicii, poziției vaselor în morminte, se referă la catarama, poziția cataramelor în morminte și

funcționalitatea lor. Sunt amintite și alte elemente de ritual funerar, prezența ocrului și a unor resturi de așternut vegetal pe fundul gropilor funerare. Autoarea tratează probleme de periodizare internă a culturii *mnogovalikovaja* în compartimentul numit *Cronologie*. Lucrarea continuă cu o abordare a *Problemei prezenței elementelor ceramice Bilyi Potik - Costișa - Komariv în Câmpia Moldovei*. *Aspectul cultural Corlăteni - Trușești*, ca într-un subcapitol să fie tratată tema *Ariei de răspândire* a culturii Bilyi Potik - Costișa - Komariv. Cercetarea continuă cu studiul *Așezărilor* din Câmpia Moldovei, care pot fi legate de manifestările culturale specifice Bronzului mijlociu, tot aici se tratează problema locuințelor din cadrul acestei manifestări culturale. Un subcapitol foarte bine structurat este *Mormintele*, unde se tratează răspândirea mormintelor și tipurile de morminte: *morminte plane*, unde se face o succintă descriere a elementelor de rit și ritual funerar, poziția mormintelor în cadrul necropolelor, adâncimea mormintelor, orientarea mormintelor, poziția scheletelor, atât pentru morminte individuale, cât și morminte duble, inventarul precum și poziția vaselor în mormânt; *morminte tumulare*, care nu sunt atât de des întâlnite, respectiv informația este foarte puțină. În următorul subcapitol, *Cultura materială*, autoarea efectuează o tipologizare (clasificare) a ceramicii, conform pastei (tehnicii) ceramice, a formelor ceramice (borcane și oale, cești, străchini, castroane, pahare), a tipurilor de toarte, a ornamentelor, a obiectelor din os, a uneltelor de piatră sau silex, a obiectelor de bronz. Următorul subcapitol, *Încadrarea cultural-cronologică*, se bazează pe raporturile cu culturile din epocă, pe elementele de cultură materială identificate în Câmpia Moldovei, care sugerează analogii în spațiile culturale învecinate din Bronzul mijlociu, mai ales în ceea ce privește particularitățile ceramicii: tehnica de realizare a pastei, formele ceramice, toartele precum și ornamentele, unde se evidențiază similitudini certe, obiecte de os, așezări-„cenușar”, locuințe (?). De asemenea autoarea menționează/evidențiază *Particularități ale manifestărilor culturale proprii Câmpiei Moldovei în Bronzul mijlociu*, și anume *Aspectul cultural Corlăteni - Trușești*. Enumeră trăsăturile caracteristice manifestărilor culturale de tip Corlăteni - Trușești, efectuează o periodizare bazată pe deosebiri de natură culturală, imprimate de specificul elementului cultural dominant și de modul în care se asociază între

ele elementele culturale componente și diferențieri cronologice, în acest mod autoarea distinge variantele: Corlăteni, Trușești, Brăești. O ultimă problemă tratată este cea a *cronologiei*, unde amintește de periodizările pentru cultura Costișa - Bilyi Potik - Komariv, general acceptate/expuse pe parcursul timpului: I. Swiesznikow, Al. Vulpe, S. Morintz, T. Sulimirski, M. Florescu, V. Dergaciov, N. Boroffka. Ultimul subcapitol, *Concluzii*, ținând cont de datele existente, în stadiul actual al cercetărilor, autoarea atestă prezența unor manifestări culturale legate de epoca mijlocie a bronzului în spațiul Câmpiei Moldovei, ilustrate prin mormintele tumulare ale culturii *mnogovalikovaja* și aspectul cultural Corlăteni - Trușești. Însă prezența mormintelor *mnogovalikovaja* în dreapta Prutului nu este un indiciu al statornicirii efective a triburilor *mnogovalikovaja* în zonă, și prezența unui substrat genetic *mnogovalikovaja* în cultura Noua deocamdată se exclude. Se propune denumirea de *aspect cultural Corlăteni - Trușești*, pentru manifestările culturale evolute (ceramică de calitate bună și foarte bună) din a doua jumătate a Bronzului mijlociu, mai ales în zona nordică a Câmpiei Moldovei, unde se păstrează în continuare un hiatus între sfârșitul culturii Costișa și varianta timpurie a aspectului Corlăteni - Trușești, datorită faptului că originea și evoluția timpurie a acestor manifestări culturale nu sunt cunoscute în prezent.

Capitolul III *Bronzul târziu în Câmpia Moldovei. Cultura Noua* (p. 75-137). Primul subcapitol al acestui capitol îl reprezintă, *Stadiul actual al cercetărilor*, unde într-o introducere succintă, autoarea își stabilește motivele și obiectivele studiului în lumina stadiului actual al cercetărilor, tratând pe scurt aspecte deja cunoscute ale culturii, insistând asupra celor mai puțin abordate anterior: analiza răspândirii culturii Noua, pe baza cartării tuturor descoperirilor, realizând în acest sens hărți referitoare la tipurile de așezări. În continuare, autoarea face o incursiune în timp, evidențiind câteva etape în cercetarea sfârșitului epocii bronzului în Câmpia Moldovei, pornind de la introducerea în literatura de specialitate a noțiunii *cultura Noua* de către Ion Nestor în 1933, și atrăgând atenția asupra legăturilor sale cu cultura cenușarelor (zolniki) din sudul Rusiei. Distinsa cercetătoare susține că anul 1949 marchează începutul unei etape importante în cercetarea sfârșitului epocii bronzului în Câmpia

Moldovei, când se efectuează numeroase recunoașteri arheologice în zonă, iar în baza acestora sunt identificate un număr mare de așezări și mai puține morminte de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului. Astfel s-au obținut date importante pentru cunoașterea trăsăturilor definitorii ale civilizației din perioada amintită, din Câmpia Moldovei. Odată cu apariția în 1953 a primei sinteze asupra sfârșitului epocii bronzului și începutul epocii fierului, a cercetătorului Mircea Petrescu-Dîmbovița, începe a doua etapă de cercetare a sfârșitului epocii bronzului, când se vor evidenția particularitățile culturii Noua din jumătatea de nord a Moldovei. Tot acum are loc, pe baza metalurgiei bronzului, datarea culturii Noua la sfârșitul mileniului II și începutul mileniului I î. Hr. Au loc numeroase cercetări de suprafață timp de un deceniu (1951-1961) de către Nicolae și Emilia Zaharia, prin care au fost identificate numeroase descoperiri de tip Noua. A treia etapă în cercetarea sfârșitului epocii bronzului începe în anul 1960, când fenomenele istorice de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului sunt abordate în contextul preliminarilor continentale ale marii migrații egeene. Se stabilește o nouă încadrare cultural-cronologică a culturii Noua, aceasta fiind atribuită exclusiv sfârșitului epocii bronzului. Autoarea remarcă contribuția remarcabilă la cunoașterea culturii Noua a lui A.C. Florescu, prin studiile publicate în anii '60 ai secolului XX-lea, cât și lucrarea din 1991. În subcapitolul *Așezări* autoarea analizează răspândirea așezărilor, după criteriul de *densitate* a așezărilor, astfel urmează: zone cu densitate mare și mică de așezări și zone fără așezări ale culturii Noua, toate acestea însoțite de hărți. După *intensitatea de locuire*, evidențiază așezări cu locuire intensă și sporadică, de asemenea însoțite de hărți. În punctul *tipuri de așezări* sunt evidențiate așezările „cenușar”, împărțite în patru categorii: așezări foarte întinse, așezări întinse, așezări de mică întindere și așezări cu întindere neprecizată. În compartimentul *alte așezări* se accentuează acelea unde nu se menționează prezența „cenușarelor”, cu remarcă, că acest grup momentan nu poate fi precizat dacă aceste așezări aparțin unui tip aparte, deoarece informațiile se bazează exclusive pe cercetări de teren. Un alt punct este *Cartarea așezărilor pe criterii cronologice*, unde se constată că aspectul cultural Corlăteni - Trușești se concentrează în jumătatea de sud a Câmpiei Moldovei, apărând sporadic în restul teritoriului, în care sunt, însă,

mai bine atestate așezările Noua. Următorul subcapitol este dedicat *Așezărilor* – „*cenușar*”, unde se analizează *structura cenușarelor* și se trec în revistă ipotezele cu privire la *semnificația „cenușarelor”*: locuințe sau grupuri de locuințe, gropi de gunoi, locuri de cult¹, locuri de sacrificii sau expresia altor manifestări ale vieții spirituale.

În subcapitolul *Morminte*, se analizează răspândirea mormintelor (necropolelor) în Câmpia Moldovei în comparație cu toată aria culturii Noua. În continuare se efectuează o analiză a *mormintelor plane de inhumăție*, precum și *dispunerea mormintelor în cadrul necropolelor*. O caracteristică a ritului înhumării practicat de comunitățile culturilor Noua și Sabatinovka o constituie *înmormântările individuale*, pe care autoarea le analizează după următoarele criterii: orientarea mormintelor, adâncimea mormintelor, forma gropii funerare, „construcții funerare”, poziția scheletelor. Pentru abordarea acestui aspect este folosită metoda de analiză, se realizează o tipologie exactă a tuturor elementelor care definesc poziția scheletului, respectiv: poziția toracelui, poziția brațelor, gradul de chircire a corpului, poziția craniului, acest studiu se bazează pe datele oferite de necropolele: Bădragi (R. Moldova) și Trușești, din aria culturii Noua, și Balintenești, din aria culturii Monteoru, care conțin aproape toate tipurile de poziții ale scheletelor cunoscute în complexele funerare din aria culturii Noua - Sabatinovka (tabelele 4a-c, 5a-5b). La tema *mormintelor duble*, autoarea amintește de cele 10 morminte cunoscute în aria culturii Noua: două de la Trușești, trei de la Bădragi, unul de la Șeptebani (R. Moldova) și patru de la Ostrivec (Ucraina), și face o descriere a acestora. O serie de descoperiri cu caracter funerar, puțin numeroase, semnalate în diferite zone ale ariei de răspândire a culturii Noua, constituie excepții în cadrul ritualului funerar practicat de comunitățile respective, acestea fiind: morminte cu schelet fragmentar, morminte în groapă comună (?), morminte-cenotaf și morminte din interiorul așezărilor. Toate acestea sunt analizate în compartimentul *Înhumări rituale*. *Mormintele plane de incinerăție* este următorul subcapitol, unde autoarea menționează că incinerăția este puțin atestată atât în aria de răspândirea a culturii Noua, cât și în zonele ocupate de comunitățile

Sabatinovka. Se remarcă faptul că mormintele de incinerăție apar de obicei sub forma unor urne, conținând resturi incinerate, ca la Balintenești, Sabăoani, Brăești, Ostrivec sau, foarte rar, sub forma unei grămăjoare de oase calcinate, puse în groapă, sau morminte în cutie de piatră, în care oasele erau depuse pe sol. *Mormintele în tumuli*, un alt subcapitol, unde descoperirile funerare sunt împărțite în *morminte de inhumăție și morminte de incinerăție*. Autoarea menționează faptul că acest tip de morminte apare în poziție secundară în tumuli din epoci mai vechi, din care motiv nu le numește morminte tumulare, ci morminte în tumuli. Pentru spațiul Câmpiei Moldovei nu există în prezent date care să ateste cu certitudine practicarea ritului funerar de inhumăție în tumuli de către comunitățile Noua. Totuși, sunt amintite, ca probabile, unele morminte în tumuli de la Glăvănești, Valea Lupului, Trușești - „Țuguieța”. După unii autori, bronzului târziu îi pot fi atribuite și mormintele în tumuli de la Holboca și Cotârgaci. La est de Prut au fost găsite morminte în apropierea tumulilor și doar puține s-au aflat în mantaua tumulilor, bunăoară, câteva de la Burlănești și Chirileni². Aceasta ar fi un argument în plus în favoarea teoriei privind predominarea estică în procesul de geneză a culturii Noua. Spre deosebire de cultura Noua, în aria Sabatinovka ritul funerar caracteristic este înhumarea în tumuli, aceste înmormântări s-au făcut în general în movile mai vechi, Jamnaja. Autoarea face o caracteristică a mormintelor în tumuli, atribuite culturii Sabatinovka, precum și a gropilor funerare, din punctul de vedere al formei, dimensiunilor și adâncimilor, de asemenea analizează orientarea mormintelor și poziția scheletelor. Morminte de incinerăție în tumuli sunt atestate foarte rar în aria complexului Noua-Sabatinovka, autoarea amintește de o descoperire de acest fel din Transilvania, de la Cașolț „La Trei Morminți”, atribuită culturii Noua, cât și de o descoperire de la Borisovka, în aria vestică a culturii Sabatinovka. Incinerăția este mai bine atestată în aria estică a culturii Sabatinovka.

Inventarul mormintelor este următorul subcapitol, unde autoarea face o analiză a acestuia, menționând că în general mormintele complexului cultural Noua-Sabatinovka au un inventar sărac, format îndeosebi din ceramică și, cu totul spora-

¹ Autoarea face o confuzie când amintește de descoperirea unui maxilar de animal la Cobâlnea, deoarece acesta este de om. Vezi: Левицки 1997.

² Este necesar de menționat că autoarea nu amintește și de mormintele în tumuli, de la Pererâta, Bădragii Vechi, Corjăuți. Vezi: Sava 2002.

dic, din alte elemente, respectiv: obiecte de piatră, bronz sau aur, oase de animale. Totuși, autoarea efectuează analiza, după următoarele criterii: *frecvența obiectelor de inventar în morminte* și a *ceramicii*, analizând numărul vaselor în morminte, poziția vaselor în morminte și formele ceramice. În continuare, subcapitolul *Date antropologice* este dedicat studiilor antropologice efectuate asupra seriilor de schelete din morminte sau necropole ale culturii Noua, care demonstrează că structura antropologică a comunităților Noua din spațiul carpato-danubian diferă atât în cadrul aceleiași zone (Moldova), cât și între zone diferite (Moldova, Transilvania) sau din cadrul aceleiași necropole, exemplu Pererâta (R. Moldova), care ar atesta prezența unor elemente etnice diferite, în cadrul aceluiași cimitir. Toate deosebirile antropologice evidente indică, după cum se crede, faptul că populațiile autohtone care au participat la formarea culturii Noua au fost diferite din punct de vedere antropologic și cultural. Pentru zona Moldovei, deosebirile antropologice menționate s-ar putea datora amestecului și simbiozei dintre elementele mediteranoide – locale și cele nordice și protoeuropide – străine, respectiv comunitățile „mormintelor cu ocră”.

Următorul subcapitol, *Cultura materială*, începe cu compartimentul *Ceramica*, în care se încearcă o analiză, ce-i drept, nu prea minuțioasă a *categoriilor ceramice*. În lipsa informației complete, astfel autoarea apelează la observațiile făcute de A.C. Florescu, încă din 1964. *Formele ceramice* este un alt aspect, prin care au fost stabilite, în baza materialului ceramic descoperit în aria culturii Noua din Câmpia Moldovei, următoarele tipuri și variante de vase: 1. borcane și oale; 2. vase bitronconice cu gât tronconic; 3. vase cu corp globular; 4. cești; 5. străchini; 6. strecurători; 7. pahare și cupe. În continuare sunt analizate *ornamente și accesorii*, care constituie un punct aparte. Următoarele compartimente analizează: *inventarul faunistic*, *obiecte de piatră și silex*, *obiecte de lut*, *obiecte de os și corn*, ultimul fiind foarte bogat, în el se disting următoarele obiecte de os: omoplați crestați, unelte pentru perforat, cuțite, răzuitoare, dălți, vârfuri de săgeți, „seceri - tupik”, ace, patine, psalii, mânere, harpoane, șlefuitoare, „pandantive”, butoni, figurine și un șir de obiecte cu utilizare necunoscută din os care de regulă provin din descoperiri întâmplătoare.

Metalurgia bronzului în aria culturii Noua din Câmpia Moldovei este subcapitolul în care sunt

analizate descoperirile de obiecte de bronz din Câmpia Moldovei. Cum nu se poate face o atribuire culturală certă în cazul multor descoperiri de obiecte de bronz din Câmpia Moldovei, autoarea a inclus în Corpusul descoperirilor și pe hărțile realizate toate descoperirile de obiecte de bronz care provin din aria culturii Noua din Câmpia Moldovei (harta 8, 15). În stadiul actual al cercetărilor sunt cunoscute mai mult de 148 de obiecte de bronz. Din punctul de vedere al funcționalității lor, obiectele de bronz din Câmpia Moldovei aparțin următoarelor categorii: *unelte*, *arme*, *obiecte de podoabă*. În compartimentul *unelte* autoarea identifică și analizează: celuri (26 exemplare), seceri (36 exemplare); (cu buton 7, cu limba la mâner 2, cu cârlig 27), dălți (9 exemplare), cuțite (2 exemplare), sule (1), lame de fierăstrău (2), ace pentru cusut. *Arme* sunt identificate: pumnale (2), săbii (3), măciuci (1). În compartimentul *obiecte de podoabă* se evidențiază: ace (24 exemplare) de mai multe tipuri – ace cu protuberanți cu cap rulat, cu cap inelar, cu cap în formă de calotă semisferică, cu mijlocul îngrășat, precum și patru exemplare pentru care nu se poate preciza tipul, deoarece sunt fragmentare; pandantive (8 exemplare, tabel 16-19); brățări (43 exemplare tabel 17 și 18); verigi; cercei și butoni. În compartimentul *prelucrarea bronzului* se atestă câteva descoperiri constând din: lingură de lut pentru turnat (Corpus 1, nr. 52), creuzetul din lut, cu urme de zgură metalică (Corpus 1, nr. 246), un fragment mic de bronz reprezentând un rest provenit de la turnare și un fragment de foaie de tablă (Corpus 1, nr. 404-405). Autoarea menționează și cele patru bare de bronz din depozitul de la Rădeni. Referitor la răspândirea obiectelor de bronz, în spațiul studiat, autoarea ne semnalează următoarea situație (harta 1, 15) a zonelor cu o densitate: I. mai mare de descoperiri, II. mică de descoperiri și III. zone cu apariții sporadice de obiecte de bronz. În ceea ce privește numărul și frecvența apariției tipurilor de obiecte de bronz, se constată că majoritatea provin din așezări, iar în inventarele mormintelor culturii Noua din Câmpia Moldovei, obiectele de bronz apar cu totul sporadic. Din cele șase *depozite* de obiecte de bronz, care provin din Câmpia Moldovei (harta 15), patru pot fi atribuite cu certitudine culturii Noua: Deleni, Rădeni, Ulmi-Liteni și Valea Lupului. Descoperirile izolate de obiecte de bronz formează categoria cea mai numeroasă, aproximativ 40% din totalul obiectelor de bronz semnalate în această zonă. În continuare se tra-

tează în subcapitolul *Cronologia culturii Noua*, opiniile mai vechi și mai noi cu privire la limitele cronologice ale culturii Noua. Bazându-se pe nivelurile de locuire (A.C. Florescu), în urma analizei ceramice din morminte (I.T. Černjakov), analizei obiectelor de bronz din depozite, așezări și morminte (M. Petrescu-Dîmbovița), preliminariilor continentale ale marii migrații egeene (I. Nestor) sau în ultimii ani pe baza datelor radiocarbon (G.I. Smirnova, I.N. Šarafutdinova, A. Laszlo) s-au propus mai multe date cu privire la limita cronologică inferioară și superioară a complexului Noua-Sabatinovka, pe care autoarea le trece în revistă.

În capitolul IV, *Concluzii* (p. 159-162), autoarea însumă principalele concluzii la care a ajuns cu privire la influența culturii *mnogovalikovaja* asupra culturii Noua și a elementelor ceramice de tradiție Bilyi Potik - Costișa - Komariv, manifestări care aparțin Bronzului mijlociu, aspectului cultural Corlăteni - Trușești. De asemenea, concluziile se referă la cultura Noua, care este cel mai bine atestată în zona studiată (peste 400 de descoperiri).

Capitolul V, *Corpusul descoperirilor* (p. 163-267), este alcătuit din două părți: 1. *Bronzul mijlociu și târziu în Câmpia Moldovei*, unde sunt incluse 421 de puncte localizate în Câmpia Moldovei, unde s-au descoperit urme de locuire din bronzul mijlociu și târziu. 2. *Morminte și necropole ale culturii Noua de pe teritoriul României*, autoarea identificând 119 puncte cu morminte și necropole ale culturii Noua. Trebuie să precizăm că toate descoperirile sunt însoțite de date exacte în ceea ce privește: autorul cercetării/săpăturii, colecția și bibliografia la fiecare descoperire. În funcție de bibliografie, autoarea relatează despre descoperiri și despre contextul în care au avut loc, precum și unele descrieri mai amănunțite a culturii materiale. Acest corpus al descoperirilor constituie un instrument de lucru temeinic și binevenit pentru cercetătorii preocupați de epoca Bronzului mijlociu și târziu din spațiul carpato-danubiano-pontic.

În concluzie, menționăm: conținutul substanțial și dens al lucrării impresionează prin consistența documentară și este o contribuție importantă la cunoașterea epocii Bronzului mijlociu și târziu est-european.

Bibliografie

Sava 2002: E. Sava, Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten. Mit Katalogbeiträgen von N. Boroffka, L. Dascălu, Gh. Dumitroaia, E.V. Jarovoj, T. Soroceanu. Verlag Oetgker/Voges (Kiel 2002).

Левицки 1987: О.Г. Левицки, Раскопки на поселении культуры Ноуа у с. Кобыльня в 1986-1987 г. (Кишинёв 1987). Arhiva MNAIM, nr. 225.

04.03.2011

Eugeniu Mistreanu, Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989, 121- A, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova, e-mail: mistreanu_ev@yahoo.com

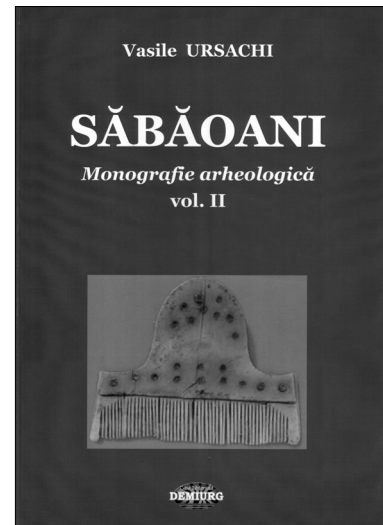
Vasile Ursachi,
SĂBĂOANI. MONOGRAFIE ARHEOLOGICĂ, VOL. II,
 Iași, 2010, 211 pag.+252 ilustr., ISBN 978-973-152-189-3

De curând, grație muncii perseverente de cercetare a distinsului muzeograf-arheolog de la Muzeul de Istorie din Roman, dr. Vasile Ursachi, a ieșit de sub tipar al doilea volum din seria celor trei proiectate ale amplei monografii asupra diferitor obiective arheologice identificate și explorate de a lungul a peste patru decenii în perimetrul comunei Săbăoani (jud. Neamț, România). Dacă primul volum, apărut acum câțiva ani, pe care l-am recenzat în ultimul număr al *Revistei Arheologice* (Vornic 2010), tratează toate descoperirile de așezări străvechi și vechi din raza localității Săbăoani¹, lucrarea de față prezintă complexele funerare și inventarul a patru necropole datând din perioada târzie a epocii bronzului, din epoca romană și de la începutul perioadei migrațiilor. După cum remarca Vasile Ursachi în *Cuvântul înainte* la prima carte, al treilea și, totodată, ultimul volum al monografiei arheologice *Săbăoani* va cuprinde datele despre o biserică de piatră și un întins cimitir cu circa 1500 de morminte din evul mediu dezvoltat (sec. XIV-XVII).

Autorul a organizat lucrarea în trei capitole principale, după cum urmează: I – *Istoricul cercetărilor* (p. 9-10), II – *Corpusul descoperirilor* (p. 11-175) și III – *Concluzii generale* (p. 176-180). La acestea se adaugă *Lista prescurtărilor* (p. 7), câte o variantă în limbile franceză (p. 181-186) și engleză (p. 187-192) a capitolului concluziv, traduse de Olivar Dumas și, respectiv, Viorica Diaconu, un *Indice geografic și de persoane* (vol. I) (p. 193-198)², un *Indice geografic și de autori* (vol. II) (p. 199-204), ambele întocmite de dna dr. Alexandrina Ioniță, și *Anexe*, care cuprind *Studiul resturilor osoase din mormintele cimitirelor birituale de la Gabăra-Moldoveni și Săbăoani I (jud. Neamț) din sec. II-III e.n.* de Olga Necrasov, V. Ursachi,

D. Botezatu și Gh. Ștefănescu (p. 205-211) și *Ilustrații*, incluzând două planuri generale ce redau amplasarea așezărilor și necropolelor prospectate (p. 211-212), 19 figuri cu diferite schițe de plan ale siturilor arheologice cercetate și ale secțiunilor săpate, precum și 231 planșe cu desene (planuri de morminte și piese de inventar) și fotografii (materiale arheologice și aspecte de la șantier).

În primul capitol este prezentat pe scurt istoricul cercetărilor. De la bun început se subliniază că investigațiile arheologice sistematice în această microregiune au demarat drept urmare a descoperirii întâmplătoare în anul 1963³ într-o așezare aparținând dacilor liberi din punctul *La Islaz* a unei garnituri de piese de harnașament romane lucrate din bronz și placate cu foiță de argint, artefacte care reprezintă un unicat pentru *Barbaricum*-ul est-european din sec. II-III p. Chr. O primă campanie de cercetări a fost organizată în zona respectivă în anul 1965, cu care prilej în diferite puncte din perimetrul localității Săbăoani s-au semnalat câteva așezări din mai multe epoci istorice: eneolitic, epoca bronzului, Hallstatt, epoca romană (sec. II-III și IV p. Chr.), perioada medievală timpurie (sec. VI-VII p. Chr.) și evul mediu dezvoltat (sec. XIV-XVII). Un an mai târziu, prin cercetări de suprafață minuțioase, în punctul numit de localnici *Groapa lui Ghiță*, aflat la distanță de circa 0,5 km NV de așezarea dacilor liberi din

¹ O prezentare detaliată a acestui prim volum al monografiei arheologice *Săbăoani* a fost făcută și de colegul nostru de breaslă George Dan Hânceanu în *Arheologia Moldovei XXXI-II*, 2010, p. 348-350.

² Într-o notă aparte de la p. 193 se face precizarea că, dintr-o greșală tehnică, *Indicele* publicat în primul volum al monografiei a apărut decalat cu nouă pagini (p. 193, nota 1), din care motiv s-a procedat la retipărirea lui în fasciculă în cadrul volumului II.

³ Dintr-o regretabilă eroare, în textul lucrării este consemnat că această excepțională descoperire arheologică a fost făcută în anul 1965 (p. 9), când în punctul respectiv au fost executate primele săpături metodice.

punctul *La Islaz* au fost identificate câteva oase umane calcinate, dovedindu-se în curând că ele erau dintr-o necropolă din sec. II-III p. Chr. Cimitirul respectiv a fost cercetat prin săpături în anii 1966-1967, dar se pare că nu integral, cum consideră autorul (p. 9-10, 47, 54, 176), dezvelindu-se un număr de 106 morminte de incinerare și de înhumare. Tot în această zonă a fost investigat și un alt cimitir, care datează din perioada târzie a epocii bronzului, cu 15 înmormântări, dintre care 14 de înhumare și unul de incinerare. Necropola II din sec. II-III p. Chr. a fost identificată tot prin periegeze amănunțite în toamna anului 1966 într-un punct situat la 0,4 km N de cimitirul I, fiind cercetată prin săpături în anii 1967-1968, dar fără a fi epuizată, așa cum se presupune (p. 47, 54, 101, 176). Drept rezultat, au fost dezvelite 148 de morminte de incinerare și înhumare aparținând unei comunități de daci liberi și un mormânt de incinerare din epoca bronzului. În fine, necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov din punctul *La Izvoare* a fost explorată pe durata a 12 campanii de săpături, din 1967 până în 2003, însă nu exhaustiv, dacă judecăm după planul general al săpăturilor (p. 228, fig. 15), fiind descoperit un număr de 102 morminte de incinerare și înhumare.

Capitolul al II-lea, cel mai întins și mai important, conține nu doar catalogul descoperirilor făcute în necropolele de la Săbăoani, cum s-ar putea înțelege din titlu, dar și interpretarea întregului material din punct de vedere arheologic și istoric. După cum este și firesc, autorul a structurat capitolul respectiv în funcție de numărul de necropole investigate, în patru subcapitole de bază, care, la rândul lor, au fost împărțite urmând o schemă aproape fixă în mai multe paragrafe, ultimele (denumite *Concluzii*) fiind traduse și în limbile franceză și engleză.

Astfel, în subcapitolul II.A se prezintă și se analizează necropola epocii bronzului sau, mai exact spus, toate complexele funerare datând din această perioadă, ce cuprind un număr de 17 (18?) înmormântări de înhumare și incinerare semnificate în trei puncte diferite: 15 – în zona cimitirului I din sec. II-III, unul – la marginea necropolei II și, în sfârșit, unul ori două descoperite fortuit într-o carieră de exploatare a lutului, situată la circa 0,5 km S de cimitirul I din locul *Groapa lui Ghiță*. Mai întâi se face o descriere detaliată a acestor înmormântări, apoi se examinează succesiv in-

ventarul, cronologia și practicile funerare, iar în *Concluzii* sunt formulate ideile de bază ale paragrafelor precedente și schițate câteva observații ce evidențiază semnificația descoperirilor funerare din epoca bronzului de la Săbăoani. Opinăm însă că tratarea problemei încadrării culturale și cronologice ar fi fost mai potrivit de făcut după analiza obiceiurilor de înmormântare, așa cum s-a procedat de altfel în cazul celorlalte trei necropole datând din epoca romană. Inventarul funerar este destul de sărăcăcios, constând în principal din ceramică lucrată cu mâna, la care se adaugă un ac de bronz, patru amulete din dinți de animal și câteva oase de animale de la ofranda de carne. Din totalul de 17 morminte înregistrate, 14 sunt de înhumare, toate fiind descoperite în punctul *Groapa lui Ghiță*, dar grupate în două zone diferite ale cimitirului (fig. 1)⁴, iar celelalte trei reprezintă incinerări cu urne. Adâncimea mormintelor varia între 0,4 și 1,08 m, în majoritatea cazurilor fiind însă de până la 0,5 m de la suprafața actuală a solului, din care cauză o parte dintre aceste complexe au fost distruse de lucrările agricole, fără a putea fi surprinsă și forma gropilor. Mormintele de înhumare aveau scheletele depuse în poziție chircită, pe partea dreaptă sau stângă, cu mâinile îndoite din cot și aduse sub bărbie ori pe piept, fiind însă orientate foarte diferit, cu capul spre NNV, ESE, NNE, ENE sau VNV. Cât privește cele trei morminte de incinerare reperate, dintre care doar unul singur situat în zona mormintelor de înhumare, relevând caracterul biritual al cimitirului respectiv, ele nu conțineau în afară de urnele cu resturi cinerare și alte piese de inventar. Referitor la încadrarea cultural-cronologică, pe baza materialului arheologic, a elementelor de rit sau de ritual, precum și a analogiilor stabilite, complexele discutate sunt atribuite culturii Noua din perioada târzie a epocii bronzului.

Subcapitolul II.B este rezervat necropolei I din sec. II-III p. Chr. Constituind baza documentară pe care autorul își întemeiază analizele și concluziile, catalogul descoperirilor conține informațiile cele mai importante despre mormintele cercetate și inventarul funerar însoțitor. Urmează prezentarea și clasificarea inventarului, care însă, față de alte necropole ale dacilor liberi din spațiul est-carpatic, cum sunt de pildă cele de la Poieniști

⁴ Facem în acest context observația că, din păcate, calitatea desenelor cu diferite planuri ale cimitirelor (fig. 1-17) este necorespunzătoare, din care cauză descifrarea lor întâmpină mari dificultăți, în unele cazuri fiind chiar imposibilă.

(Vulpe 1953; Babeș 2000), Moldoveni-*Gabăra* (Antonescu 1959; 1961) și Văleni (Ioniță, Ursachi 1988), se dovedește a fi mult mai sărac. Printre piesele ce alcătuiesc inventarul acestei necropole au fost deosebite următoarele categorii: accesorii vestimentare, obiecte de toaletă, obiecte de podabă și ceramică. Prima grupă este foarte redusă numeric, incluzând doar trei fibule fragmentare de fier, dintre care una nederminată tipologic, iar alte două de tipul cu corpul puternic profilat, numit de unii cercetători și carpic, datat preponderent în sec. II p. Chr. Obiectele de toaletă sunt și mai slab documentate, acestei categorii atribuindu-se un singur cuțitaș de fier descoperit într-un mormânt de înhumatie (nr. 32), piesă ce putea reprezenta însă și o ustensilă de uz casnic. Cea mai numeroasă categorie de obiecte o constituie podoabele, care cuprind un cercel, o aplică și un inel de bronz și mai multe tipuri de mărgel de sticlă și calcedoni. Când privește ceramica, aceasta este reprezentată de oale modelate cu mâna din pastă grosieră (aflate aproape exclusiv sub formă de fragmente), diferite tipuri de vase lucrate la roată din pastă fină (în majoritate borcane, numite de autor vase-urnă, la care se adaugă un număr redus de străchini și căni) și resturi de amfore romane. Pentru diferitele categorii și tipuri de obiecte atestate în această necropolă autorul încearcă să prezinte și analogiile cele mai apropiate găsite în complexele dacicilor liberi din spațiul est-carpatic, fapt ce permite cunoașterea mai exactă a semnificației descoperirilor respective de la Săbăoani.

Riturile și ritualurile funerare sunt examinate în următorul paragraf. Din cele 106 morminte dezvelite, un număr de 63 (59,44%) sunt de înhumatie și 43 (40,56%) de incineratie, necropola respectivă dovedindu-se a fi prima și deocamdată unica din cadrul culturii dacilor liberi în care predomină înhumatii. La momentul cercetării, înmormântările aveau adâncimea cuprinsă între 0,1 și 0,78 m de la suprafața solului, în cele mai multe cazuri ea fiind însă mai mică de 0,4 m, încât conturul gropilor a putut fi rareori delimitat și doar în cazul unor morminte de incineratie. Cu o singură excepție, mormintele de înhumatie aparțin unor copii, așa cum s-a atestat de altfel și în celelalte cimitire dacice din sec. II-III p. Chr. Aproape toate scheletele se aflau depuse pe spate, în poziție întinsă, cu mâinile pe lângă corp, dar prezentau orientări diferite: NNV-SSE, VSV-

ENE, NNE-SSV sau SSE-NNV, cu predominarea celor dispuse NNV-SSE. Singurul schelet de matur (M. 44, a cărui apartenență la cimitirul dacic nu este sigură) zăcea cu fața în sus, orientat cu capul spre NNE, având însă mâinile așezate pe piept și picioarele îndoite din zona genunchilor. În arealul necropolei, mormintele de înhumatie se aflau răspândite pe întreaga suprafață, intercalându-se cu cele de incineratie (fig. 2-4). Când privește mormintele de incineratie, ele se grupează în două categorii distincte: înmormântări în groapă simplă (20,75%) și înmormântări în urnă (cu sau fără capac) (19,81%). Gropile acestor morminte, atunci când au putut fi sesizate, erau de formă circulară sau ovală, cu un diametru de circa 0,3-0,55 m. Majoritatea absolută a înmormântărilor conțineau puține oase calcinate, indiferent dacă erau în urnă sau în groapă. O altă caracteristică a acestei necropole este considerată a fi lipsa urmelor de ardere secundară pe urne și capace sau pe vasele/cioburile depuse ca ofrande. Referitor la ritualurile funerare, se subliniază că ele sunt „destul de puține la Săbăoani” (p. 55), mai bine documentat fiind obiceiul depunerii de vase sau fragmente de vase de ofrande în unele morminte. Tot în legătură cu practicarea unor ritualuri sau, mai bine spus, cu organizarea diferitor „banche funerare” este pusă și marea cantitate de fragmente ceramice, oase și cărbune descoperită pe o suprafață de peste 40 m² din partea nord-vestică a necropolei. Într-un paragraf separat sunt examinate și obiceiurile de port, cele câteva observații formulate referindu-se la fibule și aplici, dar nu și la mărgel, care constituie de fapt cea mai numeroasă categorie de piese de port.

De asemenea, într-un paragraf aparte este tratată și complicata problemă a datării și periodizării necropolei dacice de epocă romană din punctul *Groapa lui Ghiță*. Pe baza unor date ale stratigrafiei orizontale și a tipologiei inventarului, Vasile Ursachi încearcă să realizeze mai întâi o cronologie internă a complexului respectiv, încercare care însă, spre regret, nu se soldează cu un rezultat pozitiv. Chiar dacă sunt evidențiate și delimitate patru grupuri de morminte, amplasate în diferite zone ale cimitirului, autorul ajunge la concluzia că existența acestora „nu are nimic în comun cu o diferențiere cronologică”, ele fiind „legate, probabil, de obiceiul de a se înmormânta pe familii sau grupuri de familii, înrudite prin sânge” (p. 53). Când privește datarea sau, mai bine spus, fixa-

rea în timp a debutului și sfârșitului înmormântărilor, cercetătorul consideră că „necropola I de la Săbăoani aparține începutului sec. II p. Chr., eventual unei perioade nu prea îndepărtate de cucerirea romană” (p. 56), cu toate că momentan în cimitirul respectiv nu se găsesc suficiente elemente ce ar permite o încadrare cronologică atât de strânsă. Dimpotrivă, numărul relativ mare de morminte, dar mai ales atestarea câtorva cazuri de suprapuneri, în care mormintele de inhumație sunt deranjate de cele de incinerație (p. 54), constituie indicii clare ale utilizării de durată a terenului necropolei în discuție.

Al doilea cimitir aparținând dacilor liberi de la Săbăoani este examinat în compartimentul II.C. La fel ca și în cazul celorlalte necropole, mai întâi se prezintă corpul descoperirilor, care cuprind datele esențiale despre cele 148 de morminte cercetate și inventarul lor. Urmează apoi un paragraf destul de amplu unde este realizată tipologia generală a materialului arheologic, care se dovedește a fi ceva mai bogat decât cel descoperit în cimitirul precedent, incluzând obiecte de uz casnic, accesorii vestimentare, obiecte de podoabă, monede(?), ceramică, oase de animale și pietre. Obiectele de uz casnic sunt slab reprezentate, reducându-se la trei ace de cusut de fier descoperite în trei morminte de incinerație, pentru care se găsesc corespondențe în mai multe cimitire ale dacilor liberi din spațiul est-carpatic. Din categoria pieselor de îmbrăcăminte fac parte un număr de zece fibule de bronz sau fier, întregi ori fragmentare, aparținând la trei sau patru tipuri diferite. Majoritatea pieselor sunt de tipul cu corpul profilat, datat cu precădere în sec. II p. Chr., un exemplar fiind de tipul cu portagrafa înaltă, iar alte două – de tipul cu portagrafa în formă de teacă sau cu piciorul înfășurat, ultimele date în general mai târziu, preponderent în sec. III p. Chr. Ca și în cazul necropolei I, obiectele de podoabă sunt cel mai bogat documentate, incluzând numeroase mărgelile executate din sticlă de tipuri diferite, câteva perle sferoidale de calcedoniu, trei brățări de argint sau bronz, dintre care una întreagă și două fragmentare, trei cercei fragmentari de bronz și fier(?), aparținând la două tipuri diferite, un pandantiv în formă de căldărușă de fier și altul lucrat dintr-o placă oarecum elipsoidală de argint. Câteva fragmente mici de la o piesă plată de metal alb găsite într-un mormânt de inhumație (nr. 34) au fost considerate ca provenind de la o monedă,

deși nu s-a putut observa vreun semn de efigie sau text. O categorie de piese de inventar relativ bine reprezentată este și ceramica, care cuprinde circa 15 oale fragmentare lucrate cu mâna, mai multe vase de forme și tipuri diferite, lucrate la roată din pastă fină (în principal oale, precum și câteva străchini, câni, fructiere sau amforete) și fragmente de amfore romane. Paragraful *Tipologia inventarului* se încheie cu prezentarea materialului faunistic (un dinte și un maxilar de cabalină), semnalate în două morminte de inhumație, și a pietrelor (mai multe bucăți, dintre care unele diforme, iar altele prelucrate), descoperite în câteva înmormântări de inhumație și incinerație, dar a căror semnificație este mai greu de deslușit. Probabil, majoritatea pietrelor au reprezentat semne de morminte, așa cum s-a constatat la un număr mare de înmormântări din binecunoscuta necropolă a dacilor liberi de la Văleni (Ioniță, Ursachi 1988, 86).

Prelucrarea informațiilor referitoare la complexe funerare este efectuată în următoarele două secțiuni. Mai întâi sunt supuse analizei practice de înmormântare. Din statisticile întocmite de autor rezultă că în al doilea cimitir dacic din epoca romană de la Săbăoani s-au descoperit 148 de morminte, dintre care 70 (47%) de inhumație, iar 78 (53%) de incinerație. Adâncimea înmormântărilor este similară cu cea constatată și în cimitirul I, la majoritatea complexelor nedepășind 0,4 m de la nivelul actual de călcare a solului. Toate mormintele de inhumație sunt de copii, decedații fiind depuși în gropi simple, de formă cvasirectangulară, în poziție întinsă pe spate, cu mâinile așezate de-a lungul corpului. Orientarea înhumațiilor este diferită: NNV-SSE, VNV-ESE, NNE-SSV, SSE-NNV, SSV-NNE sau N-S, predominând însă înmormântările dispuse cu capul spre NNV și picioarele spre SSE. În cadrul ritului de incinerație au fost identificate două categorii de morminte: cu urne (cu sau fără capac), constituită din 56 de morminte, și în gropi simple, fără urne, în număr de 22 de înmormântări. La fel ca și în necropola I, mormintele de incinerație aveau gropile relativ mici, de formă circulară sau ovală, și conțineau puține oase calcinate. De asemenea, s-a constatat că urnele, capacele și fragmentele ceramice adiacente nu prezentau urme de ardere secundară, fapt ce l-a determinat pe autor să susțină că obiceiul de a arde vasele pe rug odată cu cadavrul nu era cunoscut nici de acest grup de daci liberi de la

Săbăoani (p. 92), spre deosebire de alte comunități dacice înrudite, cum ar spre exemplu cele de la Văleni, Podeni și Zvorâștea, care au practicat pe larg acest ritual funerar (Ioniță, Ursachi 1988, 86; Ignat 1999, 51, 52). Cât privește alte ritualuri de înmormântare, clar documentate în această necropolă sunt obiceiurile ce țin de ofrande, în speță cele de a pune în morminte vase întregi sau fragmente de vase de lut și ace de cusut, precum și sacrificiile de animale și depunerea alături de defuncți a ofrandelor de carne.

Paragraful următor este dedicat analizei obiceiurilor de port sau, mai exact spus, portului fibulelor și diferitor tipuri de podoabe descoperite în necropola II de la Săbăoani. Referitor la fibule, se face remarcă că ele erau purtate în câte un singur exemplar atât de unii înhumați cât și de unii incinerati, prinzând îmbrăcămintea (dacă se judecă după poziția lor în mormintele de inhumație), în zona gâtului sau a pieptului. Dintre obiectele de podoabă, mai frecvent întâlnite sunt mărgelile de sticlă de diferite forme și culori, prezente deopotrivă în mormintele de inhumație și incineratie. Potrivit autorului, piesele respective erau purtate „la gât, sub formă de colier, cusute pe îmbrăcămintea, atunci când sunt în număr mic sau agățate la urechi, în loc de cercei” (p. 96). Cât privește brățările, cerceii și pandantivele, este interesant de remarcat că ele au fost aflate, toate, în morminte de inhumație, care aparțineau exclusiv unor copii.

Un spațiu corespunzător din economia subcapitolului II.C a rezervat V. Ursachi și discutării cronologiei. La fel ca și în cazul cimitirului I, bazându-se în special de datele stratigrafiei orizontale, cercetătorul încearcă să stabilească o evoluție și o organizare în plan a complexelor. În funcție de felul în care sunt dispuse mormintele în arealul necropolei, au fost delimitate cinci grupuri, cuprinzând, în număr variabil, atât incinerati cât și înhumați. După examinarea răspândirii diferitor tipuri de morminte și obiecte în arealul necropolei, autorul conchide însă că grupurile de înmormântări delimitate reprezintă familii sau grupuri de familii înrudite, fără să se deosebească din punct de vedere cronologic. Referitor la limitele cronologice ale cimitirului, V. Ursachi emite câteva supoziții neconcordanțe: mai întâi presupune că înmormântările „au fost făcute pe tot parcursul secolelor II-III și, eventual, începutul sec. IV d. Chr.” (p. 97), ceva mai încolo se pronunță pentru

„datarea necropolei în sec. III, începutul sec. IV d. Chr.” (p. 99), iar în *Concluzii generale* opinează că necropola II a fost deschisă de un grup de daci nou-veniți concomitent cu primul cimitir sau poate la un interval scurt de timp și a continuat să existe până la începutul sec. IV p. Chr., eventual până la venirea unei noi populații alogene – goții (p. 179). În ce ne privește însă, judecând după datele de care dispunem, considerăm că necropola respectivă nu a putut dura atât de mult, începând cu prima parte a sec. II p. Chr. și până la începutul sec. IV p. Chr., cum înclină să creadă autorul, ci mai curând se datează în intervalul de la mijlocul sec. II p. Chr. și până în a doua jumătate a veacului următor.

În fine, subcapitolul II.D se referă la descoperirile făcute în necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov din punctul *La Izvoare*. Într-o primă secțiune, intitulată *Catalog*, se publică toate informațiile și materialele asupra cimitirului, pentru fiecare mormânt în parte autorul înregistrând cele mai importante observații despre rit și ritual, precum și despre inventarul funerar. Al doilea paragraf, cel mai mare, este consacrat tipologiei inventarului, care se dovedește a fi nu prea numeros pentru o necropolă din sec. IV p. Chr. cu peste o sută de morminte, dar, în schimb, se prezintă destul de variat, cuprinzând accesorii vestimentare, obiecte de toaletă, obiecte de podoabă, pandantive-amulete, obiecte de uz casnic, piese de echipament militar și ceramică. Din grupa pieselor de îmbrăcămintea fac parte 14 fibule de bronz și fier, cele mai multe aparținând tipului cu piciorul înfășurat, iar câteva tipului cu portagrafa fixă, și 11 cataramă de argint, bronz sau fier, prevăzute ori nu cu garnitură, provenind exclusiv din morminte de inhumație. Obiectele de toaletă sunt mai slab documentate, înglobând opt piepteni de os, întregi sau fragmentari, majoritatea de tipul cu mâner semicircular și aripi laterale alveolate, un ac pentru păr(?) și un curățitor de urechi (*auriscalpium*)(?) de fier. O categorie de piese mult mai numeroasă o constituie podoabele, dar ele constau în principal din mărgelile de forme și dimensiuni diferite, realizate din sticlă colorată și, mai rar, din chihlimbar sau cornalină, la care se mai adaugă o veriga de tâmplă(?) de bronz, o brățară sau un pandantiv dintr-o rozetă de corn de cerb și patru pandantive-amulete din scoici marine *Murex* și *Cypraea*. O altă categorie distinctă o formează obiectele sau ustensilele de uz casnic,

la care au fost atribuite opt fusaiole de lut, trei cuțite, două cârlige și o scoabă de fier, precum și doi piteni de fier, ultimii reprezentând însă piese de echipament militar, întâlnite mai rar în complexe culturale Sântana de Mureș-Černjachov. Clasificarea materialului arheologic se încheie cu ceramica, care include un număr de aproximativ 80 de recipiente, întregi sau fragmentare, de diferite forme și tipuri, după cum urmează: patru oale lucrate cu mâna din pastă grosieră, circa 30 de oale lucrate la roată din pastă zgrunțuroasă, 19 străchini, patru castroane cu trei toarte, 12 căni, două oale, două boluri sau cupe, un pahar, un vas cu două toarte, un ulcior fără toartă și două fructiere, lucrate la roată din pastă fină cenușie, precum și două amfore romane și un ulcior din pastă cărămie, probabil tot produs roman de import, dar atribuit de autor la categoria celor de fabricație locală (p. 147, pl. 118/4; 176/4). Pentru cele mai multe dintre tipurile de obiecte și vase de lut identificate în acest cimitir V. Ursachi a încercat să găsească printre antichitățile culturii Sântana de Mureș din România diferite analogii, fiind citate mai ales descoperirile provenind din marile necropole de la Bârlad-Valea Seacă (Palade 2004) și Mihălășeni (Șovan 2005).

Practicile de înmormântare sunt examinate în următorul paragraf. Din punctul de vedere al riturilor funerare, cele 102 complexe descoperite se divid în două categorii principale: morminte de inhumație, în număr de 88 (86%), și de incinerare, respectiv 14 (16%). Referitor la mormintele de inhumație, trebuie remarcat mai întâi faptul că, deși nu s-au făcut analize antropologice, V. Ursachi a putut stabili clar că 63 dintre înhumați erau adulți, iar 15 copii sau adolescenți, situația deosebindu-se, deci, categoric de cea constatăată în cele două cimitire din sec. II-III p. Chr. prezentate mai sus. O altă observație importantă care se impune a fi subliniată este aceea că, față de necropolele dacilor liberi și majoritatea covârșitoare a cimitirelor de tip Sântana de Mureș, unde înhumații sunt orientați preponderent pe direcția N-S, în acest complex predominante sunt înmormântările cu orientarea generală V-E, identificate în număr de 44, alte 26 fiind dispuse N-S, șase plasate NE-SV și câte unul NV-SE, ENE-VSV și SV-NE. De asemenea, remarcăm adâncimea destul de mare a mormintelor de inhumație din această necropolă, care este cuprinsă între 0,7 și 3,05 m, dar în cele mai multe cazuri depășind 1,5

m. Referitor la poziția scheletelor în groapă, s-a stabilit că marea majoritate a decedaților au fost depuși pe spate, cu mâinile pe lângă corp și picioarele apropiate și întinse. Cât privește cele 14 morminte de incinerare, trebuie menționat că ele toate fac parte dintr-o singură categorie, respectiv incinerări în urne cu sau fără de capac. Legat de mormintele cinerare, este interesant de remarcat că acestea nu sunt răspândite uniform pe întreaga suprafață a cimitirului, cum apar mormintele de inhumație, ci se concentrează într-un sector din zona lui de nord. Așa cum se constată în mai toate necropolele din sec. IV p. Chr., adâncimea mormintelor de incinerare era mai mică decât a celor de inhumație, variind între 0,4 și 1,05 m în raport cu suprafața actuală a terenului. Majoritatea urnelor, reprezentate în principal prin oale lucrate la roată din pastă zgrunțuroasă, erau întregi sau întregibile și conțineau puține oase calcinate provenite de la rugul funerar, fără alt inventar.

Dintre diversele ritualuri funerare folosite în necropola Sântana de Mureș din punctul *La Izvoare* de la Săbăoani, autorul evidențiază și analizează pe cel al deshumării (atestat la un număr de cel puțin 18 înhumați) și obiceiurile privitoare la ofrande, practicate în sec. IV p. Chr. pe o scară mult mai largă decât în perioada anterioară. Cu referire însă la obiceiul de a depune diferite ustensile și vase de lut pentru ofrande alături de defuncți, trebuie remarcat că acesta este documentat frecvent la mormintele de inhumație orientate N-S și extrem de rar la cele plasate V-E, care sunt lipsite în general de inventar, așa cum se constată și în alte necropole contemporane înrudite, fiind puse de majoritatea cercetătorilor în legătură cu răspândirea creștinismului în *Gothia*.

În ceea ce privește obiceiurile de port, examinate în paragraful următor, observațiile făcute vizează diferite aspecte ale portului fibulelor, cataramelor, pandantivelor și, îndeosebi, a mărgelilor de către cei înmormântați în necropola din punctul *La Izvoare* de la Săbăoani. În general, aceste obiceiuri nu prezintă note distincte față de cele surprinse în restul cimitirelor de tip Sântana de Mureș-Černjachov. Totuși, o situație mai deosebită, care merită a fi subliniată, s-a înregistrat în cazul portului cataramelor. Dacă în mormintele din cele mai multe cimitire înrudite cataramele apar, precum se știe, aproape exclusiv în câte un exemplar, folosit la prinderea cingătorii, la Săbăoani s-a dovedit că, din opt complexe în care s-au

semnalat catarama, trei conțineau câte două asemenea piese, aflate pe umărul stâng sau în zona pieptului defunctului, ceea ce indică clar o utilizare diferită a lor decât la cingători, probabil la curele de care atârnav anumite obiecte.

Așa cum este și firesc, un paragraf aparte a fost consacrat complicatei probleme a datării necropolei Sântana de Mureș de la Săbăoani, problemă care însă, din păcate, nu și-a găsit rezolvarea adecvată și de aceea ne vom opri ceva mai mult asupra ei. Chiar de la început V. Ursachi subliniază că la fixarea limitelor cronologice ale cimitirului va utiliza unele materiale sau piese de inventar descoperite în morminte, anumite situații stratigrafice, orientarea mormintelor, ritul de înmormântare folosit etc. După părerea cercetătorului, „cele mai vechi materiale, care au apărut mai ales în mormintele de inhumație, aparțin sec. II-III d. Chr.” (p. 158), fiind citate în continuare câteva cani lucrate la roată din pastă fină, două(?) fragmente de fructiere și trei oale lucrate cu mâna provenind din mormintele 7, 13, 41(?), 48, 53, 58 și 64, considerate caracteristice pentru dacii liberi din perioada provinciei romane Dacia. Prezența acestor elemente, pe de o parte, și lipsa fibulelor cu semidisc sau cu piciorul rombic, a medalioanelor de aur ori argint ș.a., pe de altă parte, l-au determinat pe autor să creadă că debutul înmormântărilor din punctul *La Izvoare* ar aparține sfârșitului sec. III p. Chr. și începutului veacului următor, iar încetarea lor ar ține de al treilea pătrar al sec. IV p. Chr., până la invazia hunilor. În legătură cu această încadrare cronologică postulată de V. Ursachi, trebuie subliniat însă mai întâi faptul că, exceptând fructierele, toate celelalte recipiente descoperite în morminte sunt specifice culturii Sântana de Mureș-Černjachov, iar tipurile de cani la care s-a făcut trimitere se datează preponderent sau chiar exclusiv în faza mijlocie și târzie ale culturii, corespunzătoare probabil treimii mijlocii și celei de a doua părți a sec. IV p. Chr. (Ioniță 1986, 300, 302, Tab. 1, Abb. 21; Șovan 2005, 168-169, 185-190, pl. 387; Vornic 2006, 227-229, 237-241, tab. 1). Cât privește fragmentul sau fragmentele de fructieră de factură dacică, ele au putut ajunge mai curând întâmplător în morminte, așa cum admite chiar și autorul, mai ales că s-a dovedit că necropola suprapune parțial o așezare a dacilor liberi (p. 159).

Pe lângă unele tipuri de vase de lut, pentru fixarea limitei cronologice inferioare a necropolei la

cumpăna sec. III-IV p. Chr. V. Ursachi invocă și alte elemente de inventar, în speță fibulele de metal și pieptenii de os. Referitor la fibule, trebuie însă subliniat că cele două tipuri atestate la Săbăoani, unul cu portagrafa fixă și altul cu piciorul înfășurat, având corpul din bandă și resortul scurt sau lung, se datează în cursul sec. IV p. Chr., cu precădere în al doilea și al treilea sfert ale acestui veac (Ioniță 1992, 79-82; Petruskas 2003, 241-242; Vornic, Grosu 2009, 334-336), dar nu „în a doua jumătate a sec. III d. Chr. și la începutul celui următor”, cum consideră fără justificat temei autorul (p. 160). La fel, tipul de pieptene de os cu mâner semicircular și aripi laterale, documentat în câteva morminte de inhumație, chiar dacă își face poate apariția la începutul sec. IV (p. 160), este atribuit ce cei mai mulți specialiști mijlocului și celei de a doua jumătăți a sec. IV p. Chr. (Diaconu 1965, 104; Bârză 1973, 74; Гороховский 1988, 44-45; Магомедов 2001, 84, 146-147).

Alte tipuri de obiecte cu valoare cronologică deosebită (unele amintite și de V. Ursachi), care se cuvine a fi menționate, sunt o cană cenușie cu gura trilobată și partea inferioară a corpului decorată cu caneluri verticale (provenind din M. 1), cele două amfore romane de import (M. 14 și 53) și pintenii de fier (M. 53), toate piesele fiind dateate în faza târzie a culturii Sântana de Mureș-Černjachov (Kazanski, Legoux 1988, 7-53; Șovan 2005, 169, 178, 186; Петрушас 1999, 138-139; Магомедов 2001, 62-63), proiectată de majoritatea specialiștilor în ultima treime a sec. IV p. Chr. și la începutul veacului următor. În același timp, remarcăm lipsa totală în necropola de la Săbăoani a tipurilor de vase și obiecte databile în faza de început a culturii: oale lucrate cu mâna având marginea arcuită spre interior, fibule cu portagrafa înaltă sau cu piciorul înfășurat și corpul triunghiular, circular ori romboidal în secțiune, catarama cu veriga rectangulară, piepteni de os cu mâner trapezoidal, piese de la sisteme de încuietori ș.a.

Indicii prețioase pentru încadrarea cronologică a necropolei oferă și elementele de rit, fiind binecunoscut faptul că pentru faza inițială a culturii sunt specifice mormintele de incinerare în urnă sau în groapă, iar în faza finală mormintele de inhumație orientate N-S și, mai ales, cele plasate V-E. Or, la Săbăoani avem documentată o situație cât se poate de elocventă din acest punct de vedere (remarcată de altfel și de autor, dar fără a fi

luată în considerație la stabilirea cronologiei): pe de o parte, existența unui număr extrem de mic al mormintelor de incinerare, iar pe de altă parte, prezența în procent destul de mare a mormintelor de înhumare orientate cu capul spre V, ceea ce sugerează la fel datarea complexului respectiv în fazele mai recente ale culturii Sântana de Mureș-Černjachov.

Prin urmare, toate aceste date și argumente invocate de noi pledează clar pentru o datare mai târzie a necropolei Sântana de Mureș de la Săbăoani, decât cea propusă de V. Ursachi, limita ei cronologică inferioară fiind de fixat probabil în al doilea pătrar al sec. IV p. Chr., iar cea superioară spre sfârșitul sec. IV p. Chr., eventual la începutul veacului următor.

Referitor la cronologia internă, deși nu a realizat o ordonare riguroasă a descoperirilor și analiza combinatorie corespunzătoare, pe baza datelor stratigrafiei orizontale autorul opinează cu justificat temei că înmormântările au început într-un sector din partea de nord a necropolei, în care se masează mormintele de incinerare, iar apoi au continuat și în celelalte zone, până spre margini, unde se găsesc mai ales morminte de înhumare orientate V-E, aparținând foarte probabil ultimei faze de evoluție a complexului.

Dintre diferitele observații formulate în ultimul paragraf (*Concluzii*) al subcapitolului despre necropola din sec. IV p. Chr. reținem pe una care privește dificila problemă a apartenenței etnice a comunității de la care au rămas vestigiile respective. După părerea lui V. Ursachi, la care ne raliem și noi, „așezarea și necropola de aici aparțin doar populației gotice și dacice (nu și sarmatice - n.n.), în care componenta romană este ilustrată de influențele puternice exercitate de comerțul cu mărfurile venite din Imperiu...” (p. 165).

Capitolul final al lucrării, denumit *Concluzii generale*, cuprinde ideile principale ale compartimentelor precedente și câteva constatări ce evidențiază semnificația descoperirilor funerare din epoca bronzului și cea romană de la Săbăoani, idei și constatări care în majoritate însă au fost consemnate și în paragrafele concluzive.

A doua parte a volumului – *Anexe*, include, pe lângă un consistent album de ilustrații, și un important studiu asupra resturilor osteologice din mormintele cimitirelor din sec. II-III p. Chr. de la Moldoveni-Gabăra și Săbăoani I (jud. Neamț), semnat de O. Necrasov, V. Ursachi, D. Botezatu și Gh. Ștefănescu (Necrasov et al. 1969), din care se desprinde clar concluzia că mormintele de înhumare, aparținând aproape exclusiv unor copii și atribuite eronat de unii specialiști sarmaților, fac parte din aceleași necropole ale dacilor liberi, ca și incinerării, care erau toți adulți sau adolescenți.

În concluzie, subliniem că lucrarea dlui dr. V. Ursachi prezintă o însemnată științifică majoră pentru cunoașterea realităților istorico-arheologice de pe valea Siretului din perioada târzie a epocii bronzului, din perioada stăpânirii romane în Dacia și din vremea migrației goților. În același timp, suntem nevoiți să notăm că unele inadvertențe și erori regretabile strecurate în text, ca și calitatea deficitară a unor planșe nu sunt niște lacune cu totul minore ale volumului. Dincolo de aceste neajunsuri însă, este cât se poate de limpede că cel de al doilea volum al monografiei arheologice *Săbăoani* pune la îndemâna cercetătorilor epocii bronzului târziu, a celei romane și a perioadei de început a epocii migrațiilor un prețios și foarte necesar instrument de lucru, cu deosebire prin bogatul material documentar, în general bine publicat și interpretat.

Bibliografie

- Antonescu 1959:** I. Antonescu, Săpăturile de la Gabăra-Porcești (r. Roman, reg. Bacău). MCA VI, 1959, 473-495.
- Antonescu 1961:** I. Antonescu, Săpăturile de la Gabăra-Porcești (r. Roman, reg. Bacău). MCA VII, 1961, 449-457.
- Babeș 2000:** M. Babeș, Poieniști. In: Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, vol. III, M-Q (București 2000), 337-340.
- Bârză 1973:** L. Bârză, Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV-V (cimitirul 1 de la Bratei) (București 1973).
- Hânceanu 2010:** G.D. Hânceanu, Recenzie la lucrarea „Vasile Ursachi, *Săbăoani. Monografie arheologică*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2007, 587 p.”. ArhMold XXXIII, 2010, 348-350.

- Ignat 1999:** M. Ignat, Dacii liberi din Moldova. Contribuții arheologice. Necropolele de la Podeni și Zvorâștea (Iași 1999).
- Ioniță 1986:** I. Ioniță, Chronologie der Sântana de Mureș-Černjachov Kultur. In: *Peregrinatio Gothica I* (Archeologia Baltica 7) (Lodz 1986), 295-351.
- Ioniță 1992:** I. Ioniță, Die Fibeln mit umgeschlagenem Fuß in der Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur. In: *Peregrinatio Gothica III* (Oslo 1992), 77-90.
- Ioniță, Ursachi 1988:** I. Ioniță, V. Ursachi, Văleni – o mare necropolă a dacilor liberi (Iași 1988).
- Kazanski, Legoux 1988:** M. Kazanski, R. Legoux, Contribution a l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale a l'époque des Grandes Migrations: La chronologie de la culture de Černjachov récent. *Archéologie Médiévale* XVIII, 1988, 7-53.
- Necrasov et al. 1969:** O. Necrasov, V. Ursachi, D. Botezatu, Gh. Ștefănescu, Studiul resturilor osoase din mormintele cimitirelor birituale de la Gabăra-Moldoveni și Săbăoani I (jud. Neamț) sec. II-III. *Studii și Cercetări de Antropologie* 6, nr. 1, 1969, 7-15.
- Palade 2004:** V. Palade, Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea - a doua jumătate a sec. al V-lea) (București 2004).
- Petrauskas 2003:** O. Petrauskas, Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka – eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 84 (Frankfurt am Main 2003).
- Șovan 2005:** O.L. Șovan, Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani) (Târgoviște 2005).
- Ursachi 2007:** V. Ursachi, Săbăoani. Monografie arheologică, vol. I (Iași 2007).
- Vornic 2006:** V. Vornic, Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești (Chișinău 2006).
- Vornic 2010:** V. Vornic, Recenzie la lucrarea „Vasile Ursachi, *Săbăoani. Monografie arheologică*, vol. I, Iași, 2007, 234 pag.+33 fig.+316 pl., ISBN 978-973-152-011-7”. *Revista Arheologică* VI, nr. 2, 2010, 172-174.
- Vornic, Grosu 2009:** V. Vornic, V. Grosu, Fibule descoperite în necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Brăviceni. In: *Studia archaeologiae et historiae antiquae. Doctissimo viro Scientiarum Archaeologiae et Historiae Ion Niculiță, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur* (Chișinău 2009), 327-340.
- Vulpe 1953:** R. Vulpe, Săpăturile de la Poienesti din 1949. *MCA I*, 1953, 213-506.
- Гороховский 1988:** Е.Л. Гороховский, Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. В сб.: Труды международного конгресса славистов (Киев 1988), 34-46.
- Магомедов 2001:** Б.В. Магомедов, Черняховская культура. Проблема этноса (Люблин 2001).
- Петраускас 1999:** О.В. Петраускас, Шпоры из могильника черняховской культуры у села Великая Бутаевка. В сб.: Сто лет черняховской культуре (Киев 1999), 135-143.

31.03.2011

Dr. Vlad Vornic, Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al AȘM, bd. Ștefan cel Mare, nr. 1, MD-2001 Chișinău, Republica Moldova, e-mail: vornic.vlad@yahoo.com